

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره
اسلامی گنچینه نارنجستان قوام
شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه
(نمونه موردی: ۱۰ سفال)

بشقاب توگرد زر اندود، سلطان
آباد مأخذ: کریمی و دیگران، ۱۳۶۴:
۲۵۳

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره اسلامی گنجینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال) *

ساره بهمنی ** ابوالقاسم دادور *** صمد سامانیان ****

تاریخ دریافت مقاله : ۹۴/۱۲/۱۲

تاریخ پذیرش مقاله : ۹۵/۷/۱۴

چکیده

گرد آوردن آثار بازمانده نیاکانمان در گنجینه‌ها و موزه‌ها ادای دینی است بدانچه آنها به آن همت گمارده‌اند. در این میان محل ساخت برخی آثار گردآوری شده در گنجینه‌ها - به دلیل گرفتن این آثار از قاچاقچیان اشیاء تاریخی و یا مواردی از این دست - نامعلوم است. برخی آثار موجود در گنجینه نارنجستان قوام شیراز از این دست است که تعدادی از آنها سفال‌های دوره اسلامی است. این پژوهش بر آن است تا به این سؤال پاسخ گوید: اشیاء سفالی به‌نمایش درآمده در گنجینه نارنجستان قوام معرف کدام مرکز سفالگری‌اند؟ جامعه آماری این پژوهش تعداد ۱۰ نمونه شیء سفالی این گنجینه است که با انجام مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی توصیفی و تحلیلی و رویکرد تطبیقی با نمونه‌های مشابه این آثار در موزه‌های مختلف دنیا مکان ساخت این آثار مشخص گردید. در بررسی‌های انجام گرفته بر روی نمونه‌های مشابه سعی شد با توجه به زمان ساخت مشترک، بیشترین تشابهات در سفال‌های مورد بررسی در نظر گرفته شود، در پایان پژوهش و با بررسی‌های صورت پذیرفته این نتیجه حاصل گردید که می‌توان بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و همچنین نمونه‌های مشابه موجود در موزه‌ها مکان ساخت و تولید این اشیاء سفالی را تخمین زد و ابهاماتی را که در مورد برخی از اشیاء موزه‌ای وجود دارد تا حد زیادی بر طرف کرد، در مورد این ۱۰ نمونه مورد پژوهش ۴ شیء متعلق به مرکز سفالگری نیشابور، یک شیء متعلق به ترکیه، یک شیء متعلق به عراق، یک شیء احتمالاً ساخت مرکز سفالگری کرمان، و ۳ شیء به ترتیب متعلق به مراکز سفالگری سلطان آباد، ری و مشهد هستند.

واژگان کلیدی

سفال اسلامی، سلطان آباد، شهر ری، گنجینه نارنجستان قوام شیراز، نیشابور، مشهد.

* این مقاله مستخرج از پروژه کارشناسی ارشد ساره بهمنی با عنوان «پژوهشی در سفالینه‌های اسلامی گنجینه‌های شیراز و آسیب شناسی این آثار (نمونه موردی موزه نارنجستان قوام و موزه شاهچراغ)» به راهنمایی دکتر ابوالقاسم دادور و دکتر صمد سامانیان در دانشگاه کاشان می‌باشد.

** کارشناس ارشد هنر اسلامی دانشگاه کاشان، مدرس دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز، شهر شیراز، استان فارس.

Email: bahmani_s7@yahoo.com

*** استاد، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء (س) تهران، شهر تهران، استان تهران، (نویسنده مسئول) Email: ghadadvar@yahoo.com

**** دانشیار، دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه هنر تهران، شهر تهران، استان تهران Email: samaniani_s@yahoo.com

مقدمه

همزمان با گسترش دین اسلام صنعت و هنر سفالگری نیز به تدریج همانند هنرهای دیگر تولدی دوباره یافت. در آغاز این دوره سفالگران ایران تا حدودی از شیوه سنت‌های دوره قبل از اسلام پیروی می‌کردند، ولی تدریجاً عوامل متعددی باعث گردید که هنرمندان سراسر ایران تحولات تازه‌ای از نظر لعاب - تزیین و شکل ظروف سفالین به وجود آوردند. در قرون اول و دوم هجری قمری تنوعی در رنگ و لعاب دیده نمی‌شود و در حقیقت سفال و تزیینات آن همچنان ادامه شیوه لعاب‌های سبز و مات ساسانیان است که نیشابور یکی از مراکز ساخت این سفال معرفی شده است. در قرون سوم و چهارم ساخت سفال در مراکزی مانند نیشابور، سمرقند، جرجان و شوش معمول بوده است. در این دوره با انواع تزیینات، نوشته‌های کوفی روی سفالها و تهیه لعاب‌ها و رنگ‌های مختلف روبرو می‌شویم. قرن پنجم هجری سفال‌های نقش‌کنده، نقش‌افزوده، قالب زده و همچنین سفال‌های لعابدار در مراکزی چون نیشابور، ری، جرجان، شوش، استخر، سیراف، تخت سلیمان، کنگاور، آمل، سمرقند و گسترش برخی از شیوه‌ها تا سوریه، عراق و مصر مشاهده می‌شود. در قرن ششم و هفتم باتنوع در شکل هنری ظروف و همچنین تزیینات لعاب از جمله زرین‌فام و مینایی روبرو هستیم. از مهمترین مراکز تولید این سفال‌ها می‌توان کاشان، جرجان، نیشابور، سلطان آباد، بجنورد، ری، ساوه، تخت سلیمان، سلطانیه و شوش را نام برد. در قرن هشتم و نهم علاوه بر فنون متداول، دو نوع سفال لاجوردی و سفال سفید آبی مورد توجه قرار می‌گیرد. در این دوره سلطان آباد، هرات، سمرقند، خوارزم، سیستان، ورامین و ساوه از مراکز عمده تولید سفال بوده‌اند.

قرن دهم و یازده دوره حکومت صفویان و رواج فن و هنر سفالگری در اکثر مناطق ایران بوده است. نفوذ و تأثیر هنر سفالگری و ساخت بدل چینی و سلادن و سایر تولیدات کشور چین و همچنین تأثیر هنر سفالگری عثمانی که این‌نیک خوانده می‌شود، سفالگری اسلامی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از جمله مراکز عمده ساخت سفال در این ادوار می‌توان به شهرهای کرمان، کاشان، مشهد، شیراز، بندرعباس، اصفهان، ساوه و یزد اشاره کرد. بدین ترتیب ما با مراکز متعدد سفالگری به شیوه‌های مختلف در طول دوره اسلامی مواجه هستیم که آثار آنها در موزه‌های مختلف ایران و جهان نگهداری می‌شوند. در برخی از مجموعه‌ها با آثار سفالی مواجهیم که فاقد رقم و امضاء هستند و مکان ساخت آنها نامعلوم است که این مقاله در حوزه پژوهش خود یعنی موزه نارنجستان قوام شیراز به آن می‌پردازد.

بر این اساس طی مراجعه به گنجینه سفال اسلامی موزه نارنجستان قوام مشخص شد که حدود ۷۰ شیء سفالی مربوط به دوره اسلامی در این گنجینه وجود دارد. پس از بازدید از ویتترین‌های محل نگهداری اشیاء و مطالعه برگه‌های

مشخصات مربوط به هر شی که در ویتترین و کنار شی قرار داشت دریافتیم که محل ساخت هیچ یک از این سفالینه‌ها معلوم نیست.

این برگه‌های مشخصات اشیاء به دو زبان فارسی و انگلیسی نوشته شده و بهترین راهنما در جهت آشنایی با سفالگری دوره اسلامی برای بازدیدکنندگان داخلی و گردشگرانی است که از سراسر دنیا به این گنجینه‌ها مراجعه می‌کنند.

با توجه به این مهم که در این برگه‌ها اطلاعاتی در مورد اشیاء موزه‌ای از جمله نام شیء از لحاظ شکل، زمان ساخت و همچنین محل تولید شیء و شماره ثبت آن درج می‌گردد، لذا طی دسته‌بندی صورت گرفته از این اشیاء ۱۰ نمونه موردی که در میان این سفالینه‌ها نمونه‌های مشابه بیشتری داشت را انتخاب کرده که طی این پژوهش علاوه بر این ۱۰ مورد محل تولید نمونه‌های مشابه آنها نیز مشخص گردد. در واقع هدف از انجام این پژوهش شناسایی مکان ساخت و تولید مجموعه سفال‌های مورد مطالعه این پژوهش است که در این گنجینه نگهداری می‌شوند و یافتن پاسخ این مسئله که هر یک از این اشیاء متعلق به کدام منطقه جغرافیایی کشورمان هستند، چرا که هر یک از این اشیاء اسناد معتبری از هنر، فرهنگ و تاریخ را ارائه می‌دهند. تحقیق و پژوهش در مورد آنها، دست‌یابی به اطلاعات و پی بردن به اسراری است که در دل این آثار نهفته است به همین جهت است کهش یاء و آثار موزه ایبرایپژوهشگران و محققان اهمیت زیادی دارد چون با استفاده از آنها و مطالعاتی که بر روی آنها انجام می‌دهند به یافته‌های جدید دست می‌یابند و به کشف حقایقی از زندگی گذشتگان می‌رسند.

روش تحقیق

این پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و به صورت توصیفی-تحلیلی صورت می‌پذیرد که با رویکرد تطبیقی ۱۰ نمونه از سفال‌های موجود در گنجینه نارنجستان قوام شیراز را با توجه به نمونه‌های مشابه آنها در مجموعه‌ها و موزه‌های مختلف از نظر دوره ساخت، شیوه ساخت، نقوش و رنگ‌های به کار رفته بر روی آنها مورد بررسی و تجزیه و تحلیل کمی و آماری قرار می‌دهیم.

پیشینه تحقیق

در رابطه با سفال، شیوه ساخت و تزیینات آن و همچنین سفال‌های موزه‌ای کتابها و تحقیقات بسیاری صورت پذیرفته است که از جمله مهمترین آنها می‌توان به کتاب سفال اسلامی (۱۳۵۴) ارنست گروبه اشاره کرد که در آن به بررسی سفال‌های دوره اسلامی در همه مناطق و کشورهای اسلامی پرداخته شده است، همچنین کتاب هنر سفالگری دوره اسلامی ایران (۱۳۶۴) از آقای کیانی و خانم کریمی که در آن تعدادی از اشیاء سفالی معرفی و مشخصات آنها بیان

نوظهور یعنی همسانی فرزهای نقش مایه‌های سفالی و نقش مایه‌های نگارگری ایرانی رسیده اند. گزا فهوری در کتابی با عنوان سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت (۱۳۸۸) انواع سفال‌های نفیس قبل و بعد از اسلام موجود در این موزه را مورد مطالعه قرار داده است. این نمونه‌ها نماینده دوران خود و سبک‌های خاص سفالگری اسلامی می‌باشند که با مطالعه آن‌ها تحولات سفالگری در جهان اسلام به خوبی نمایان است.

امادر مورد موضوع این پژوهش تاکنون تحقیقی صورت نگرفته و نامعلوم بودن مکان تولید سفال‌های گنجینه مورد پژوهش گواه این مدعا است.

جامعه آماری و نمونه‌های مورد پژوهش

جامعه آماری اشیاء سفالی مورد نظر این پژوهش که در گنجینه نارنجستان قوام شیراز نگهداری می‌شوند بر طبق تصاویر زیر شامل ۱۰ شیء است که مربوط به دوره‌های مختلفی از هنر اسلامی از جمله طاهریان و سامانیان (۳ و ۴ ه.ق)، غزنویان (۴ و ۵ ه.ق)، سلجوقی (۵ و ۶ ه.ق)، ایلخانی (۶ و ۷ ه.ق)، تیموری (۸ ه.ق) و دوره صفوی (۱۰ و ۱۱ ه.ق) هستند و سعی شده است از انواع سفال‌های موجود در این موزه که بر اساس دوره، شیوه ساخت و همچنین تزیینات متفاوت هستند، از هر نوع یک نمونه بررسی گردد. مبنای اصلی تطبیق در این پژوهش بر اساس فنون به کار رفته در ساخت نمونه‌های مورد پژوهش و همچنین زمان ساخت آنها در نظر گرفته شده ولی قابل ذکر است علاوه بر این معیارها، شکل ظاهری ظروف و همچنین نقوش به کار رفته در آنها نیز از نظر دور نمانده است. ده نمونه مورد بررسی به شرح زیر است:

شده است. کتاب‌های تاریخ سفال و کاشی در ایران (۱۳۷۰) از آقای عباسیان و سفال ایران (۱۳۷۷) نوشته خانم رفیعی و همچنین پیشینه سفال و سفالگری در ایران (۱۳۷۹) از آقای کیانی و سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر (۱۳۷۹) نوشته آقای کامبخش فرد از جمله کتاب‌هایی هستند که در آنها نویسندگان به تاریخ سفال ایران در دوره‌های مختلف پرداخته و شیوه‌های ساخت، تزیینات و مراکز تولید سفال‌ها را در این دوره‌ها بررسی کرده اند. الیور واتسون در کتاب سفال زرین‌فام ایرانی (۱۳۸۲) تاریخچه سفال زرین فام، مناطق تولید، سبک‌های تزیین، ظروف، پیکرها و کاشی‌های دوره ایلخانی و آثار زرین‌فام دوره صفوی، سفالگران زرین‌فام و آثار آنها را بررسی کرده است. آقای چیت سزایان و خانم سعادت میرقدیم در مقاله‌ای با عنوان بررسی زیبایی‌شناسی سفالینه‌های کاشان دوره ایلخانی بر اساس آرای آن شپرد (۱۳۸۹) در شماره ۵ نشریه نقشمایه‌ها مطالعه سفال‌های دوره ایلخانی در مرکز سفالگری کاشان از نظر زیبایی‌شناسی پرداخته‌اند و نتیجه حاصل شده این است که تزیینات، نقوش، فرم و رنگ این ظروف از دیدگاه زیبایی‌شناسی و با تاکید بر برجستگی‌های هنری دارای تناسب و هماهنگی در فرم و نقوش سفال‌ها و اجزای نقوش آن‌ها با یکدیگر هستند. هنر سفالگری در دوره صفویه و بررسی تکنیک و نقشمایه‌های هنری (۱۳۸۷) عنوان مقاله‌ای است از آقایان محمدی فر و بلمکی در شماره ۳۵ نشریه هنرهای زیبا، که نویسندگان در این مقاله سیر تحول نقشمایه‌های سفال دوره صفوی همچنین تاثیر فنون سفال‌های چینی و اروپایی در این دوره بر سفال اسلامی را بررسی کرده و در نهایت با در نظر گرفتن نگارگری ایران و نقش ارزنده مکاتب هرات، تبریز و اصفهان، به یک پدیده

تصویر ۵. قرن ۶ و ۷ ه.ق شماره ثبت: ۶۳

تصویر ۴. قرن ۵ و ۶ ه.ق شماره ثبت: ۱

تصویر ۳. قرن ۴ و ۵ ه.ق شماره ثبت: ۴۰

تصویر ۲. قرن ۳ و ۴ ه.ق شماره ثبت: ۹۶

تصویر ۱. قرن ۳ و ۴ ه.ق شماره ثبت: ۹۲

تصویر ۱۰. قرن ۱۰ و ۱۱ ه.ق شماره ثبت: ۱۲۳

تصویر ۹. قرن ۱۰ و ۱۱ ه.ق شماره ثبت: ۹۰

تصویر ۸. قرن ۱۰ و ۱۱ ه.ق شماره ثبت: ۵۰

تصویر ۷. قرن ۸ ه.ق شماره ثبت: ۷۰

تصویر ۶. قرن ۶ و ۷ ه.ق شماره ثبت: ۱۰۶

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره اسلامی گنجدینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال)

جدول ۱. بررسی نمونه سفالی شماره ۱ و ۲، مأخذ: نگارندگان

نمونه	زمان	تزئین و لعاب	شیوه ساخت	مکان تولید	رنگ	نقش				
						انسانی	حیوانی	گیاهی	خطی	هندسی
	قرن ۳ و ۴ ه.ق	لعاب پاشیده	چرخ	نامعلوم	الوان	-	-	-		
	قرن ۳ و ۴ ه.ق	لعاب پاشیده و نقش کنده	چرخ	نامعلوم	الوان	-	-	-		

دوره شامل: نقوش هندسی، نقوش گیاهی، نقوش حیوانی، نقوش انسانی، موج، خطوط موازی، اسلیمی، طوماری و انواع خطوط کوفی است (کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۱۳). در این دوره شهرهایی چون زنجان، ساری، سمرقند، گرگان و نیشابور به مراکز مهم هنری شرق جهان اسلام تبدیل شدند (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶).

جدول ۱ نشان دهنده دو نمونه مورد بررسی از گنجدینه نارنجستان قوام در این دوره است.

بر طبق جدول ۱ تکنیک دو سفال مورد مطالعه پژوهش در این دوره لعاب پاشیده است. در این شیوه ابتدا سفال با لعاب گلی پوشش داده شده و سپس با لعاب سربی و رنگ‌هایی که از ترکیب اکسید فلزات تهیه گردیده به صورت لکه یا گاهی به صورت نقطه‌چین روی ظرف را می‌پوشانده‌اند. رنگ‌های پاشیده شده اغلب شامل سبز، آبی، زرد کهربایی و ارغوانی بوده‌اند (کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۲۱؛ تصاویر ۱۱ الی ۱۳). این روش در حقیقت شیوه‌ای وارداتی از چین بود. اما رفته‌رفته سفالگران ایرانی نوع دوم آن را پدید آوردند. در این نوع تزئین نقوش کنده، قبل از لعاب اصلی سطح ظرف را آرایش داده و سپس با لعاب اصلی پوشش شده است. نقوش کنده عموماً شامل نقوش گیاهی اسلیمی خطوط پراکنده و به ندرت نقش پرندگان‌اند. خمیر سفال با لعاب پاشیده اغلب به رنگ نخودی و قرمز بوده و شکل ظروف

بر همین اساس برای مکان‌یابی سفالینه‌های مورد نظر، هنر سفالگری این دوره‌ها را به صورت مختصر شرح داده و با ارائه نمونه‌های مشابه در هر دوره بر طبق مراکز ساخت و شیوه تولید آنها به صورت تطبیقی محل تولید سفال‌های مورد بحث مشخص می‌شود.

سفالگری در قرن ۳ و ۴ هجری قمری

یکی از ویژگی‌های سفال‌های دوره اسلامی منسوب کردن آنها به سلسله‌هاست، برای مثال: در طبقه‌بندی سفال‌های دوره اسلامی سفال قرن سوم و چهارم را به نام سفال سامانی شناسایی کرده و ویژگی‌های فنی و تزئین موسوم به سفال گلی را به این دوره نسبت داده‌اند (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۶۱). در این زمان هنر سفالگری از ویژگی‌های خاصی برخوردار گردید. سفالگران عهد سامانیان با سبک جدیدی که همان پوشش لعاب گلی روی ظروف سفالین بود آشنا شدند که در زیبایی تزئینات ظروف تأثیر فراوانی داشته است (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶).

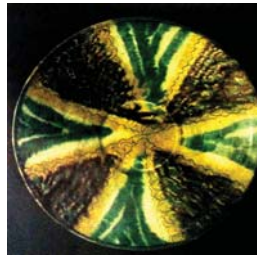
ظروف سفالین این دوران از نظر تکنیک لعاب متنوع‌اند مانند: سفال با تزئین نقش افزوده، کنده و قالب خورده، سفال با لعاب سربی یک‌رنگ با نقش کنده، سفال با لعاب سربی چندرنگ پاشیده و لعاب پاشیده و نقش کنده (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۴۵۷). همچنین نقوش به کار رفته در سفال‌های این

جدول ۲. بررسی نمونه سفالی شماره ۳، مأخذ: همان.

نمونه	زمان	تزئین و لعاب	شیوه ساخت	مکان تولید	رنگ	نقش				
						انسانی	حیوانی	گیاهی	خطی	هندسی
	قرن ۴ و ۵ ه.ق	زیر لعابی	چرخ	نامعلوم	نقوش سیاه بر زمینه سفید	-		-		

تصویر ۱۴. سفال با تزیین لعاب پاشیده و نقش کنده، نیشابور، مأخذ: گروبه، ۱۳۵۴: ۵۱

تصویر ۱۳. سفال با تزیین لعاب پاشیده، گرگان، مأخذ: کیانی، ۱۳۷۹: ۱۹۹

تصویر ۱۲. سفال با تزیین لعاب پاشیده، نیشابور، مأخذ: کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۱۴۹

تصویر ۱۱. سفال با تزیین لعاب پاشیده، عراق، مأخذ: Fehervari, 2000: 45

تصویر ۱۸. سفال با نقوش سیاه بر زمینه سفید با تکنیک زیر لعاب، نیشابور، مأخذ: گروبه، ۱۳۵۴: ۹۲

تصویر ۱۷. سفال با نقوش سیاه بر زمینه سفید با تکنیک زیر لعاب، نیشابور، مأخذ: رفیعی، ۱۳۷۷: ۲۱۳

تصویر ۱۶. سفال با تزیین لعاب پاشیده و نقش کنده، نیشابور، مأخذ: کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۱۴۷

تصویر ۱۵. سفال با تزیین لعاب پاشیده و نقش کنده، نیشابور، مأخذ: دیماند، ۱۳۸۳: ۱۱۷

بودند و هنرمندان و صاحبان حرفه را در دربارها و مقر حکومت خود آوردند. همین گرایش سلاجقه به هنر و توجه به پروراندن هنرمندان در این عصر سبب شد تا هنرمندان به خلق و آفرینش هنری در تمامی جنبه‌ها علاقه نشان داده و تمام اهتمام خود را در زیبایی آثار و اجرای طرح‌های عالی به کار بندند (عباسیان، ۱۳۷۰: ۹۰). تزیینات ظروف سفالین عهد سلجوقی متنوع و شامل سفالی لعاب، سفالینه یکرنگ، سفال لاجوردی، سفال مینایی، سفال زرین فام، سفال با نقش زیر لعاب، سفال با نقش قالب زده و سفال سفیدرنگ مشبک بوده است.

سفالگران این دوران از نقوش گوناگونی مانند نقوش هندسی، خطوط کوفی، نقش پرندگان و حیوانات، خطوط ماریچ، نقش گل و گیاه، نقوش انسانی و با لعاب‌هایی به

با کف حلقه‌ای، بدنه محدب و یا کشیده است. سفالینه با لعاب پاشیده و نقوش کنده در اغلب مراکز سفال‌سازی اوایل اسلام بدست آمده ولی به طور کلی شمال ایران و مراکز چون نیشابور، ری و جرجان را می‌توان از مراکز ساخت آن دانست. ساخت این نوع سفالینه حدود سه قرن در ایران و سایر سرزمین‌های اسلامی چون مصر، سوریه و عراق ادامه داشته است» (همان؛ (تصاویر ۱۴ الی ۱۶).

سفالگری در قرن ۴ و ۵ هجری قمری

سلسله سلجوقیان در اوایل قرن پنجم هجری در ایران تشکیل گردید. دوره سلجوقی را از نظر شکوفایی هنرهای گوناگون می‌توان از دوره‌های درخشان ادوار اسلامی دانست. «سلاطین سلجوقی از حامیان بزرگ هنر سفالگری

جدول ۳. بررسی نمونه سفالی شماره ۴، مأخذ: همان.

نمونه	زمان	تزیین و لعاب	شیوه ساخت	مکان تولید	رنگ	نقش				
						انسانی	حیوانی	گیاهی	خطی	هندسی
	قرن ۵ و ۶ ه.ق	مینایی	چرخ	نامعلوم	۷ رنگ	-				-
								خوشنویسی		
										

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره اسلامی گنجدینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال)

جدول ۴: بررسی نمونه سفالی شماره ۵ و ۶، مأخذ: همان.

نمونه	زمان	تزئین و لعاب	شیوه ساخت	مکان تولید	رنگ	نقش			
						انسانی	حیوانی	گیاهی	خطی
	قرن ۶ و ۷ ق.م	رو لعابی	چرخ	نامعلوم	قهوه‌ای طلانشان	-	-	-	
	قرن ۶ و ۷ ق.م	لعاب لاجوردی	چرخ	نامعلوم	مشکی و لاجوردی	-	-	خوشنویسی	

تاریخ سفالگری اسلامی بسیار حساس و همراه با ظهور تنوع در شکل هنری ظروف و همچنین شیوه‌های تزئینی و نقوش سفال‌ها می‌باشد. هنر سفالگری با رونق کم سابقه‌ای روبرو می‌شود و سفالگران آثار ارزنده و زیبایی خلق می‌کنند. روش‌های متنوع این دوره شامل: ظروف سفالی یکرنگ، نقاشی زیر لعاب، زرین‌فام و مینایی یا هفت رنگ است. نقوش سفال‌های این دوره تصاویر ملهم از مینیاتور و مضمون‌های مشخصی از وقایع تاریخی، بزرها، زندگی پادشاهان و مردم عادی بوده است (رفیعی، ۱۳۷۷: ۸۴). مراکز ساخت سفال‌ها در این دوره جرجان (گرگان)، کاشان و ری است (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۷). در جدول ۳ یک نمونه از این نوع سفال را از گنجدینه نارنجستان قوام مورد مطالعه قرار گرفته است.

سفال مینایی یا هفت رنگ

آغاز کاربرد مینا را به دشواری می‌توان مشخص کرد لیکن روش مینایی از دوران باستان مورد استفاده بوده است. قدیمی‌ترین لعاب مینا که تاکنون یافت شده متعلق به قرن ۱۵ قبل از میلاد و ظرفی مصری است که با پودر شیشه روی بدنه تزئین شده است. در دوران هخامنشی آجرهای مینایی با لعاب قلیایی در آپادانای شوش یافت شده که هم اکنون

رنگ آبی، سیاه، زرد، قهوه‌ای، لاجوردی، سبز، سفید، فیروزه‌ای و دیگر رنگ‌ها در آرایش ظروف سفالی استفاده می‌کرده‌اند. تحقیقات باستان‌شناسی نشان داده است که شهرهای سلطان آباد (اراک فعلی)، ری، کاشان، ساوه، گرگان، نیشابور، شوش، بخارا، اصفهان و سمرقند از مراکز مهم سفالگری دوران سلجوقی بوده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۴). از میان این تنوع تنها نمونه‌ای زیرلعابی که در جدول ۲ مشاهده می‌شود جهت مصداق پژوهش مورد گزینش قرار گرفته است.

سفال با نقوش سیاه بر زمینه سفیدبا تکنیک زیر لعاب این دسته از ظروف که مهمترین مرکز ساخت آنها را می‌توان نیشابور دانست با پوشش گلی پوشانده شده و سپس با نقوش سیاه رنگ یا قهوه‌ای تیره، آرایش و سپس آن را با لعاب شفاف سربی می‌پوشانند. تزئین این نوع سفال شامل نقطه چین‌های منظم، پرندگان، گل‌ها و مهمتر از همه انواع خطوط کوفی تزئینی است. این نقوش عموماً لبه و بدنه داخلی ظرف را فرا گرفته و در بعضی از نمونه‌ها نقش مرغی در کف ظرف به صورت خطی طراحی شده است (کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۱۶؛ تصاویر ۱۷ الی ۱۹).

سفالگری در قرن ۵ و ۶ هجری قمری

اواخر عصر سلجوقیان و شروع دوران خوارزمشاهیان در

تصویر ۲۲. کاسه مینایی، ایران، مأخذ: گروبه، ۱۳۵۴: ۱۹۰

تصویر ۲۱. کاسه مینایی، ری، مأخذ: ماسلنیتسینا، ۱۳۷۴: ۳۱

تصویر ۲۰. کاسه مینایی، کاشان، مأخذ: Fehervari, 2000: 142

تصویر ۱۹. سفال با نقوش سیاه بر زمینه سفیدبا تکنیک زیر لعاب، نیشابور، مأخذ: گروبه، ۱۳۵۴: ۹۰

جدول ۵. بررسی نمونه سفالی شماره ۷، مأخذ: همان.

نمونه	زمان	تزئین و لعاب	شیوه ساخت	مکان تولید	رنگ	نقش				
						انسانی	حیوانی	گیاهی	خطی	هندسی
	قرن ۸ ق.ه	زرین فام	چرخ	نامعلوم	طلایی			-		

جدول ۶. بررسی نمونه سفالی شماره ۸ الی ۱۰، مأخذ: همان.

نمونه	زمان	تزئین و لعاب	شیوه ساخت	مکان تولید	رنگ	نقش				
						انسانی	حیوانی	گیاهی	خطی	هندسی
	قرن ۱۰ و ۱۱ ق.ه	ایزینیک	چرخ	نامعلوم	الوان	-	-			
	قرن ۱۰ و ۱۱ ق.ه	سفید آبی	چرخ	نامعلوم	آبی و سفید	-	-			
	قرن ۱۰ و ۱۱ ق.ه	سلادون	چرخ	نامعلوم	سبز	-	-	-		-

نمونه‌هایی از آن در موزه لوور پاریس نگهداری می‌شود. این نوع آجرها دارای ترکیبی از مخلوط شن و آهک بوده‌اند که هر آجر به همراه تزئین برجسته یا بدون آن در قالب شکل داده شده و سه بار داخل کوره می‌رفته است (سامانیان، ۱۳۸۰: ۸۷). «سفال‌های مینایی که منتسب به کاشان و برخی دیگر از شهرهای ایران مرکزی در سده ششم شناخته شده است، احتمالاً ریشه در آزمایش‌های سفالگران نیشابور و سمرقند داشته که تلاش می‌کردند پس از پختن گلابه رولعابی بر سطح آن نقش‌اندازی کنند و بار دیگر در کوره حرارت دهند. مجموعه‌ای از کاسه‌های ساخت کاشان با تاریخ ۵۷۰ تا ۵۸۰

ه.ق نمایانگر اوج تکامل این اسلوب در آن زمان بوده است» (فریه، ۱۳۷۴: ۲۶۰ و ۲۶۱). نقوش به‌کاررفته بر سفال‌های مینایی تصاویر مربوط به نسخ خطی آن دوره، سوژه‌هایی از شاهنامه، مجالس بزم و شکار شاهان، رامشگران و نوازندگان و از میان داستان‌های عاشقانه داستان بهرام گور و آزاده و همچنین بیژن و منیژه بیش از هر نقش دیگری دیده می‌شود (گروبه، ۱۳۸۴: ۱۸۵).

ساخت ظروف مینایی بیشتر درری متداول بوده و در اواخر قرن هفتم در شهرهای ساوه و سلطان‌آباد نیز ساخته می‌شود در همین دوره است که ظروف مینایی لاجوردی

تصویر ۲۷. ظرف سفالی لاجوردی، سلطان آباد، مأخذ: کیانی، ۱۳۷۹: ۱۸۲

تصویر ۲۶. کاسه لاجوردی، ایران، مأخذ: همان، ۱۷۲.

تصویر ۲۵. کاسه گلابه‌ای منقوش با تزئین طلائشان نیشابور، مأخذ: گروبه، ۱۳۵۴: ۸۷.

تصویر ۲۴. کاسه تیره رنگ طلائشان، نیشابور، مأخذ: همان، ۱۵۵.

تصویر ۲۳. بشقاب توگرد زر اندود، سلطان آباد، مأخذ: کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۲۵۳

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره اسلامی گنجدینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال)

جدول ۷. برگه‌های مشخصات اشیاء سفالی مورد پژوهش، مأخذ: همان.

افسانه‌ای، ماهی‌ها، نقوش طوماری و خوشنویسی (ویلسون آلن، ۱۳۸۷: ۴۶)
چنان‌که گفته شد ظروف سفالی این دوره در شهرها و کارگاه‌های معدودی ساخته می‌شد از جمله: کاشان، کرمان، جرجان، سلطان آباد و تخت سلیمان. از میان این همه تنوع در سفال‌های این دوره دو نمونه از سفال‌های مورد پژوهش در جدول ۴ بررسی شده است.

سفال با تزیین روی لعاب

سابقه نقاشی روی لعاب به قرون اولیه اسلامی باز می‌گردد. سفال با نقاشی روی لعاب را می‌توان به چند گروه تقسیم کرد از جمله: زرین فام، لعاب مینایی یا هفت رنگ، لعاب لاجوردی و لعاب تیره‌رنگ طلا نشان.

ظروف تیره‌رنگ طلا نشان ظروفی هستند که زمینه لاجوردی، فیروزه‌ای و یا سیاه و تزییناتی با خط و نقش طلایی بر روی زمینه دارند. این ظروف به شکل کاسه‌هایی پایه مدور و بدنه نیم کره هستند که داخل و خارج آنها تزیین شده است (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۸۲). ساخت سفال‌های رولعابی در قرن هفتم هم‌زمان با سفال‌های لعاب یکرنگ در شهرهای مهمی نظیر: نیشابور، ری، ساوه، کاشان، سلطان آباد، تخت سلیمان و سلطانیه متداول بوده است. (همان: ۲۷۳؛ تصاویر ۲۳ الی ۲۵).

سفال با لعاب لاجوردی (سیلوئت)

«این نوع لعاب برای پوشش ظروف بدون نقش مورد استفاده قرار می‌گرفته است یا پس از اینکه ظرف را با این رنگ لعاب می‌دادند آن را تزیین می‌کردند. رنگ‌های آبی لاجوردی و فیروزه‌ای گاهی برای تزیینات نقوش و یا به عنوان زمینه به کار می‌رفته است. در قرن ششم ساختن ظروف با لعاب فیروزه‌ای در گرگان رواج یافت. این ظروف غالباً با رنگ سیاه نقاشی می‌شده است. حدود قرن هفتم هجری قمری و با آغاز حمله مغول که ساخت ظروف مینایی متوقف شد، تولید ظروف لاجوردی رونق یافت. در این دوره کاشان و سلطان آباد مراکز اصلی تولید این نوع سفال بوده‌اند. به نظر

زرنگار جایگزین آن می‌شود. ابوالقاسم کاشانی نیز در هرایس الجواهر به این مطلب اشاره کرده است ساخت این نوع ظروف درری سابقه‌ای طولانی حتی قبل از حمل هم غول دارد و یاقوت حموی در مجمع البلدان اشاره به ظروف مینایی دارد و بر همین اساس می‌توان گفت ظروف ری به قبل از حمله مغول تعلق دارند. اما اتینگهاوزن معتقد است ظروف منسوب به ری در حومه سلطان آباد ساخته شده و کارگاه‌های این نوع سفال درری کمتر بوده است. از دیگر مراکز عمده ساخت سفال مینایی می‌توان به کاشان، ساوه، نطنز، سلطان آباد، نیشابور، جرجان و تبریز اشاره کرد. (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۸۰؛ تصاویر ۲۰ الی ۲۲).

سفالگری در قرن ۶ و ۷ هجری قمری

در اوایل سده هفتم هجری حملات وحشیانه مغولان، بسیاری از شهرها و مراکز سیاسی و هنری را به ویرانی کشاند و این امر بر هنر سفالگری تأثیر بسیاری گذاشت. بازسازی ویرانی‌های حاصل از تهاجم مغولان به کندی زمان استقرار آنها در ایران صورت پذیرفت. آنان دین اسلام را پذیرفته و سلسله ایلخانی را تشکیل دادند. همراه با ورود و استقرار مغولان، تأثیرات قابل توجهی از فرهنگ و تمدن شرق دور وارد ایران شد. انعکاس آن در تمامی شاخه‌های هنری از جمله سفالگری محسوس بود. فرم ظروف سفالی و تزیینات آنها نشان دهنده فرم و تزیین هنر چینی است. بیشتر مراکز سفال مانند گرگان، ری و نیشابور ویران شدند. اما کاشان از ویرانی در امان مانده و تولید سفال را با وقفه‌ای کوتاه ادامه داد. در همین زمان مراکز جدیدی مانند اراک (سلطان آباد) در زمینه تولید سفال شروع به فعالیت نمودند (فهروری، ۱۳۸۸: ۵۸). از جمله شیوه‌های به کار رفته در تزیین سفال‌های این دوره لعاب یکرنگ، زیرلعابی، زرین فام، مینایی، سفال نقش کنده، سفال یکرنگ لاجوردی، ظروف مشبک دوجداره با لعاب شفاف و سفال با نقاشی روی لعاب است (چیت‌سازیان و دیگران، ۱۳۸۹: ۶۲).

تأثیرات خاور دور بر طرح‌های تزیینی سفال‌های این دوره مشهود است: طرح‌هایی مانند گل نیلوفر آبی، پرندگان

تصویر ۳۳. بشقاب
منقوش چند رنگ
ایز نیک، ترکیه،
مأخذ: همان، ۳۱۰: 311

تصویر ۳۲. بشقاب
منقوش چند رنگ
ایز نیک، ترکیه، مأخذ:
Fehervari, 2000:

تصویر ۳۱. کاسه
زرین فام، عراق،
مأخذ: همان، ۳۶:

تصویر ۳۰. کاسه
باتزیین زرین فام،
عراق، مأخذ: گروبه،
۲۸: ۱۳۵۴

تصویر ۲۹. کاسه
زرین فام، عراق،
مأخذ: فهروری،
۱۴: ۱۳۸۸

تصویر ۲۸. کاسه
لاجوردی، ایران،
مأخذ: Fehervari,
111: 2000

تصویر ۳۹. بشقاب
توگرد سفالی از نوع
سلادون، خراسان،
مأخذ: کریمی و
دیگران، ۲۷۶: ۱۳۶۴

تصویر ۳۸. ظرف
سلادون با لعاب
زیتونی، احتمالاً
کرمان، مأخذ:
فهروری، ۷۶: ۱۳۸۸

تصویر ۳۷. ظرف
سفالی باتزیین
سلادون، ایران،
مأخذ: Fehervari,
همان: ۲۲:

تصویر ۳۶. ظرف
آبی سفید، مشهد،
مأخذ: Fehervari,
2000: 283

تصویر ۳۵. کوزه
آبی سفید، ایران،
مأخذ: فهروری،
۶۶: ۱۳۸۸

تصویر ۳۴. بشقاب
منقوش چند رنگ
ایز نیک، ترکیه، مأخذ:
همان، ۳۰۸:

ظروف بال لعاب تکرنگ، زیر لعابی، زرین فام، مینا یا هفت رنگ و سفالینه‌های آبی و سفید است. نقوش به کار رفته بر سفال‌های این دوره شامل: نقوش حیوانی، نقوش گیاهی، انسان، خوشنویسی و نقوش طوماری و خطی است (فهروری، ۱۳۸۸: ۵۸). از میان نمونه‌های مورد مطالعه این دوره در جدول ۵ قده سفالی با تکنیک زرین فام مورد مطالعه قرار گرفته است.

ظروف زرین فام

از جمله سفال‌های دوره اسلامی ظروفی هستند که به نام طلایی یا زرین فام معروف شده‌اند. این ظروف در زمره تزیینات رولعابی سفال به شمار می‌روند که نیاز به دو بار پخت دارند. ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد بن ابی طاهر از خانواده کاشیکاران و سفالگران زرین فام کاشانی در اوایل قرن ششم، در رساله خود طرز ساختن لعاب زرین فام را بیان کرده است. در مورد منشأ ساخت اولیه این نوع ظروف بین محققان دوره اسلامی اتفاق نظری وجود ندارد. آنها کشورهای ایران، مصر و عراق را به عنوان مراکز اولیه ساخت ظروف زرین فام نام برده‌اند (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۷۴). «قدیمی ترین تزیین زرین فام که می‌توان آن را تاریخ گذاری کرد بر روی یک جام شیشه‌ای دیده شده که در فسطاط مصر پیدا شده است. بر آن نام عبدالصمد بن علی آمده است. این شخص در سال ۱۵۷ ه.ق به مدت یک ماه حکمران مصر بوده است» واتسون، ۱۳۸۲: ۱۷). ساخت و تکامل ظروف زرین فام را به سه دوره تاریخی مشخص تقسیم کرده‌اند: ظروف زرین فام اولیه (قرن ۳ و ۴ ه.ق)، ظروف زرین فام قرون وسطی (قرن ۵ الی ۹ ه.ق) و ظروف زرین فام متأخر (قرن ۱۰ الی ۱۲ ه.ق) (کریمی و دیگران، ۱۳۶۴: ۴۴؛ تصاویر ۲۹ الی ۳۱).

آرتور لین این سفال‌ها جالبترین ظروفی است که در ایران ساخته شده است (رفیعی، ۱۳۷۷: ۵۷). از جمله ویژگی‌های این سفال‌ها تقسیم سطح داخلی آنها به ۴، ۶ و ۸ قسمت است که داخل آنها نوشته فارسی و حد فاصل آنها با گل‌های اسلیمی و طوماری پر شده است (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۷۲؛ تصاویر ۲۶ الی ۲۸).

سفالگری در قرن ۸ هجری قمری

حمالات وحشیانه تاتار را بار دیگر در سال ۷۲۷ هجری قمری تیمور تکرار کرد. این بار نیز همانند گذشته بسیاری از شهرهای ایران به ویرانی کشانده شد. تیموریان مرکز سیاسی خود را به شرق ایران یعنی شهر سمرقند منتقل نمودند و تیمور نیز مانند ایلخانیان پس از مدتی تحت تاثیر فرهنگ و تمدن ایران قرار گرفت و در رونق هنرهای گوناگون اقداماتی به عمل آورد. از این رو هنرمندان معروف را از سراسر ایران به سمرقند فرا خواند. این هنرمندان ایرانی در شهرهای ایران، چون سمرقند، هرات، مشهد، شیراز، مازندران و کرمان هنرهای گوناگون را توسعه بخشیدند و به ایجاد بناهای اداری و مذهبی همت گماشتند.

دوره شاهرخ تیموری عصر شکوفایی هنرها در آغاز قرن نهم هجری است. در دوره شاهرخ و بایسنقر هنرهای گوناگون به حد اعلائی ترقی رسید. به طور کلی سبک و شیوه سفالگری ایلخانیان در این زمان ادامه یافت ولی سفالگران این دوره مبتکر و سازنده انواع سفال مانند دوره سلجوقی و خوارزمشاهی نبوده‌اند (کیانی، ۱۳۷۹: ۴۰).

در این دوره شکل ظروف سفالی و تزیینات آنها نشان دهنده تأثیرات فرم و شکل هنر چینی است. از جمله تزیینات این دوره

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره اسلامی گنجینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال)

سفالگری در قرن ۱۰ و ۱۱ هجری قمری

با آغاز سده دهم هجری سلسله دیگری به نام صفویان در ایران تشکیل گردید و شهرهایی چون تبریز، قزوین و اصفهان به پایتختی آنان انتخاب گردید. محققان دوران صفویه را به سه دوره، آغاز صفویه، دوره میانی (دوره شاه عباس) و بالآخره سالهای انقراض صفویان تقسیم نموده‌اند و شکوفایی آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هنرهای گوناگون به حد اعلای ترقی رسید. در هنر سفالگری نیز هنرمندان و سفالگران این دوران علاوه بر ادامه سنت‌ها و شیوه سفالگری دوره میانی که همزمان با حکومت شاه عباس اول صفوی است، از نظر خلق آثار هنری گذشته تحول تازه‌ای با برخورداری از تاثیر سفال سازی چین، عثمانی و اروپایی به وجود آوردند (کیانی، ۱۳۷۹: ۴۵). شیوه‌های به کار رفته در ساخت ظروف سفالی دوره صفوی را از لحاظ فنی می‌توان به گروه‌های زیر تقسیم بندی نمود:

سفال سلادن، کوباجی، سفال سفید رنگ گمبرون، سفال آبی و سفید، سفال ایزنیک و سفال رنگارنگ مشهد (محمدی فر و دیگران، ۱۳۸۷: ۹۵). نقوش بسیاری، از جمله گل‌های تزئینی، نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و پرندگان از جمله تزئینات متداولی است که در آرایش ظروف سفالی دوره صفویه چون کاسه، بشقاب، کوزه، قح، پیاله و دیگر ظروف به کار برده شده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۴۵). اصفهان، مشهد، کرمان، شیراز، یزد، سلطانیه و بندرعباس از جمله مراکز تولید سفال در این دوره بوده‌اند. در جدول ۶ سه نمونه از ظروف سفالی این دوره که در گنجینه نارنجستان قوام نگهداری می‌شوند و از نمونه‌های موردی این پژوهش هستند بررسی شده‌اند.

ظروف ایزنیک

این ظروف معروف هنر سفالگری سرزمین‌های تحت حکومت عثمانی است. در پایان قرن هشتم امپراتوری عثمانی نفوذ و قدرت خود را بسط و توسعه داد تا جایی که بخشی از غرب ایران و تبریز را به تصرف خود درآورد و هنرمندان زیادی را از تبریز به آناتولی بردند.

زیباترین ظروف دوره عثمانی با لعاب سفید و نقوش متنوع و طرح‌های زیبا در رنگ‌های متنوع ساخته می‌شد. ظروف ساخت ایزنیک تا قرن‌ها از لحاظ زیبایی و تزئین تحسین‌برانگیز بوده است (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۸۵). در واقع شهرت این ظروف به خاطر استفاده وسیع از لعاب‌های رنگی است. محققان مراکز ساخت این سفال را متعدد و حدود ۳۰۰ کارگاه ذکر کرده‌اند. این سفال به اشکال بشقاب، دیس، گلدان و کوزه با طرح‌های گیاهی گل و برگ و خطوط منحنی تولید می‌شد (محمدی فر و دیگران، ۱۳۸۷: ۹۹؛ تصاویر ۳۲ الی ۳۴).

ظروف آبی و سفید اواخر دوره صفویه

ظروف معروف به آبی و سفید از ظروف مشخص دوره

صفوی است و این سبک تزئین تا دوره قاجار نیز ادامه می‌یابد. در حقیقت تلاش سفالگران سازنده سفال‌های آبی و سفید تقلیدی از ظروف چینی آبی و سفید چین و رقابت با آن است. توسعه و گسترش ساخت این سفال‌ها در ایران، از دوره ایلخانی و به طور مداوم در دوره‌های تیموری و صفوی با تأثیر از نقش مایه‌های چینی در مشهد، اصفهان، کاشان و کرمان آغاز شد (روح‌فر، ۱۳۸۱: ۴۸).

همزمان با ورود اروپاییان تولید سفال آبی و سفید در سه شهر مشهد، کرمان و یزد فراگیر شد. مشهد یکی از مهمترین مراکز در تولید این سفال بوده است. شاردن در قرن هفدهم میلادی از مشهد به عنوان یکی از مراکز مهم تولید سفال نام می‌برد. ظروف آبی سفید مشهد بسیار ظریف و نازک ساخته می‌شدند. فضای داخل ظروف با نقش‌مایه‌های گیاهی و نمادهای بودایی پر می‌شد و طومارهای برگ دار دور تا دور این نواحی را تزئین می‌کرد. (محمدی فر و دیگران، ۱۳۸۷: ۹۸؛ تصاویر ۳۵ و ۳۶).

ظروف سلادن

در دوره صفوی و در اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم، نوعی سفال به نام سلادن، به مقدار فراوان و عموماً از طریق دریا و از مدخل سواحل جنوبی از چین به ایران وارد شد. در ایران نیز به تقلید از این آثار، سفال‌هایی در برخی از کارگاه‌های مهم سفالگری ساخته شده است و نمونه‌هایی از آنها در حفاری‌های کرمان، سیراف و در بندرعباس، اصفهان و جزیره کیش به دست آمده است (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۸۷). «در قرن چهارم هجری، این سفال‌ها به طور گسترده در فلات ایران مبادله می‌شد. قطعاتی از این نوع سفال در استخر و شیراز یافت گردیده است. تا به حال هشت محوطه باستانی در دشت شیراز، بیشتر در جنوب و جنوب غرب شهر شیراز ثبت شده که دارای چنین سفال‌هایی بوده است» (محمدی فر و دیگران، ۱۳۸۷: ۹۵). در توضیح سلادن، باید گفت سفالی است که از نوعی خاک چینی بابتنه سخت ساخته و عمدتاً با لعابی به رنگ زیتونی یاسبز تیره و یاروشن و گاهی به رنگ کرم یا قهوه‌ای تزئین شده است. این نوع سفال‌ها تزئین نقاشی ندارد و آرایه آنها شامل نقوش برجسته و قالب‌زده در زیر لعاب است (تصاویر ۳۷ الی ۳۹؛ توحیدی، ۱۳۷۹: ۲۸۷).

در این پژوهش سعی شد مکان ساخت و شیوه‌های تولید سفال‌های مورد پژوهش که بر اساس برگه‌های مشخصات آن‌ها در گنجینه نارنجستان قوام بر اساس جدول ۷ مبهم و نامعلوم بود، از طریق تطبیق نمونه‌ها با سفال‌های اسلامی موجود در موزه‌های مختلف و با در نظر گرفتن بیشترین تشابهات میان هر نمونه از نظر روش ساخت و تزئینات با ظرف سفالی مشابه آن، مکان تولید اشیاء سفالی مورد پژوهش را تخمین زده و نتایج به صورت جدولی ارائه شود.

جدول ۸. نتیجه گیری تطبیق نمونه‌های سفالی مورد بحث با نمونه‌های مشابه، مأخذ: همان.

مکان ساخت نمونه مشابه	نمونه مشابه	مکان ساخت	شیوه ساخت	رنگ	نقش	تزئین و لعاب	دوره تاریخی	شی سفالی
نیشابور		نامعلوم	جرخ	الوان	نقوش گیاهی و خط	لعاب پاشیده و نقش کنده	قرن ۳ و ۴ م.ق	
نیشابور		نامعلوم	جرخ	الوان	خطوط راست و متقاطع	لعاب پاشیده و نقش کنده	قرن ۳ م.ق	
نیشابور		نامعلوم	جرخ	مشکی بر زمینه ای صورتی	نقش حیوانی و هندسی	زیر لعابی	قرن ۴ و ۵ م.ق	
ری		نامعلوم	جرخ	الوان	حیوانی، گیاهی، هندسی و خوشنویسی	مینایی	قرن ۵ و ۶ م.ق	
سلطان آباد		نامعلوم	جرخ	مشکی بر زمینه لاجوردی	نقوش گیاهی و خوشنویسی	سیلونت	قرن ۶ و ۷ م.ق	
نیشابور		نامعلوم	جرخ	کرم نخودی و قهوه ای تیره	خط کوفی و خطوط طوماری	زیر لعابی	قرن ۶ و ۷ م.ق	
عراق		نامعلوم	جرخ	طلایی	انسان و حیوان و خط و نقطه	زیرین فام	قرن ۸ م.ق	

مکان‌یابی تولید سفال‌های دوره اسلامی گنجدینه نارنجستان قوام شیراز با تطبیق نمونه‌های مشابه (نمونه موردی: ۱۰ سفال)

ادامه جدول ۸.

احتمالاً کرمان		نامعلوم	چرخ	لاجوردی	نقوش خطی	سلادون	قرن ۱۰ و ۱۱ ق.م	
ترکیه		نامعلوم	چرخ	الوان	نقوش هندسی و گیاهی	زیر لعابی	قرن ۱۰ و ۱۱ ق.م	
مشهد		نامعلوم	چرخ	سفید آبی	نقوش گیاهی و خطی	زیر لعابی	قرن ۱۰ و ۱۱ ق.م	

نتیجه

در میان آثار به جای مانده از نیاکانمان، آثار سفالی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند چرا که سفالگری یکی از مهمترین و قدیمی‌ترین هنرهای دستی بشر بوده که از دیرباز در ایران رونق داشته است. در بررسی‌های موزه‌های معمولاً اشیاء موجود در موزه‌های مادر، ملی و موزه‌های بزرگ کشور مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته است اما در این پژوهش توجه به اشیاء سفالی گنجدینه نارنجستان قوام در شهر شیراز که شاید در نظر عموم آنچنان شناخته شده نباشد اما از نظر اشیاء تاریخی و فرهنگی مخصوصاً سفال، بسیار غنی می‌باشد و تقریباً اشیاء سفالی متعلق به همه ادوار تاریخی اسلامی را دارا است مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

سفال‌های موزه نارنجستان قوام حاصل مطالعات و حفاری‌های پرفسور پوپ بوده است و محل کشف و ساخت و همچنین نوع ساخت و در مجموع هویت آنها نامعلوم است. به راستی تعیین هویت کار دشواری است. نمونه‌هایی بسیار شبیه به یکدیگر از نظر تزیینات، رنگ و نوع لعاب و همچنین زمان ساخت، در صورتی که متعلق به مکان‌های مختلف هستند.

با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای صورت پذیرفته بر روی آثار سفالی مشابه نمونه‌های مورد بررسی این پژوهش و همچنین با تجزیه و تحلیل و بررسی‌های صورت پذیرفته بر روی زمان و دوره ساخت این نمونه‌ها، همچنین تزیینات، لعاب و نقوش به کار رفته در این نمونه‌ها و تطبیق این موارد با سفال‌های مشابه موجود در مجموعه‌ها و موزه‌های داخل و خارج از کشور، نتایجی به این شرح حاصل و مکان تولید اشیاء سفالی مورد پژوهش تخمین زده شد. بر این اساس نمونه‌های شماره ۱ و ۲ متعلق به مرکز سفالگری نیشابور در قرن ۳ و ۴ هجری قمری، نمونه شماره ۳ متعلق به مرکز سفالگری نیشابور در قرن ۴ و ۵ هجری قمری، همچنین نمونه شماره ۴ متعلق به مرکز سفالگری شهر ری در قرن ۵ و ۶ هجری قمری، نمونه شماره ۵ متعلق به مرکز سفالگری سلطان آباد در قرن ۵ و ۶ هجری قمری و مکان ساخت نمونه شماره ۶ مرکز سفالگری

نیشابور در قرن ۶ و ۷ هجری قمری و نمونه شماره ۷ متعلق به مراکز سفالگری عراق در قرن ۸ هجری قمری تخمین زده شد. نمونه‌های شماره ۸، ۹ و ۱۰ متعلق به دوره صفوی و قرن ۱۰ و ۱۱ هجری قمری بودند که نمونه شماره ۸ از نوع سفالهای سلادون و احتمالاً متعلق به مرکز سفالگری کرمان است، نمونه شماره ۹ بر اساس نمونه کاملاً مشابه به دست آمده متعلق به مراکز سفالگری ایزنیک ترکیه و نمونه شماره ۱۰ که از نوع سفال‌های سفیدآبی است متعلق به مرکز سفالگری مشهد تخمین زده شد.

منابع و مأخذ

- توحیدی، فائق. ۱۳۸۵. فن و هنر سفالگری. سمت، تهران.
- چیت‌سازیان، امیرحسین، سیده‌نرگس سعادت میرقدیم. ۱۳۸۹. بررسی زیبایی‌شناسی سفالینه‌های کاشان دوره ایلخانی بر اساس آرای آن شبرد، نقشمایه، س ۳، ش ۵: ۶۱-۶۶.
- دیمانند، موریس اسون. ۱۳۸۳. راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبد... فریار، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
- رفیعی، لیلا. ۱۳۷۷. سفال ایران، یساوولی، تهران.
- روح فر، زهره. ۱۳۸۱. تجزیه لعاب سفید و آبی بر اساس آزمایش پیکسی، باستان‌شناسی و تاریخ، ش ۳۲، نشر دانشگاهی، تهران.
- سامانیان، ساسان. ۱۳۸۱. شناسایی لعاب آجر سفالهای هخامنشی در تخت جمشید، استاد راهنما رسول وطن دوست، کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اصفهان.
- عباسیان، میرمحمد. ۱۳۷۰. تاریخ سفال و کاشی در ایران، گوتنبرگ، تهران.
- فریه، ر. دبلیو. ۱۳۷۴. هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، فرزبان، تهران.
- فهروری، گزا. ۱۳۸۸. سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت، ترجمه مهناز شایسته فر، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران.
- کامبخش فرد، سیفالله. ۱۳۷۹. سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، ققنوس، تهران.
- کریمی، فاطمه و محمدیوسف کیانی. ۱۳۶۴. هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، مرکز باستان‌شناسی ایران، تهران.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۷۹. پیشینه سفال و سفالگری در ایران، نسیم دانش، تهران.
- گروه، ارنست. ج. ۱۳۵۴. سفال اسلامی، ترجمه فرناز حائری، کارنگ، تهران.
- ماسلنیتسینا، س. ۱۳۷۴. هنر ایران گزیده‌ای از مجموعه موزه هنرهای شرق، تدوین ناصرپورپیرار، کارنگ تهران.
- محمدی فر، یعقوب. بهزاد بلمکی. ۱۳۸۷. هنر سفالگری در دوره صفویه و بررسی تکنیک و نقشمایه‌های هنری، هنرهای زیبا، ش ۳۵: ۹۳-۱۰۲.
- واتسون، الیور. ۱۳۸۲. سفال زرین فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، سروش، تهران.
- ویلسن آلن، جیمز. ۱۳۸۷. سفالگری در خاورمیانه از آغاز دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد، ترجمه مهناز شایسته فر، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران.

Fehervari, Ceza. 2000. Ceramic Of The Islamic World. New York.

Production Location of the Islamic Era Potteries in the Thesaurus of the Naranjestanof Qavamin Shiraz through Comparison with the Similar Examples, Case Study (10 Potteries)

Sareh Bahmani, M.A. in Islamic Art, Kashan University, Lecturer at Shiraz University, Shiraz, Fars Province, Shiraz Iran.

Abolghasem Dadvar, Professor of Art Faculty, Alzahra University, Tehran, Iran.

Samad Samanian, Associate Professor, Faculty of Applied Arts, Art University, Tehran, Iran.

Received: 2016/3/2

Accepted: 2016/10/5

Bringing together the remaining works of our ancestors in thesauruses, that we call museums today, is our tribute to their efforts, works that are thought-provoking and pleasing to the eye, and achievements of Iranian taste and thought which bear a rich and fertile culture. The sites of some of these collected works in thesauruses are unknown since they are confiscated from traffickers of historical objects, or suchlike, and finding these sites seems necessary. Several works in the thesaurus of the Naranjestan of Qavam in Shiraz, some of which are Islamic era potteries, are among these examples. Therefore the surveys conducted showed that no research has been done in this field to find the original location of these works and the place of their production still remains unknown. This study is intended to respond to this question: Pottery objects on public display in the thesaurus of the Naranjestan of Qavam represent which pottery center? This study is conducted in regard to the historical and cultural significances of this issue and with the aim of identifying the manufacturing places of several potteries in the thesaurus which is in fact a step towards clarification of the history of pottery in this land. The statistical population included 10 samples of pottery objects in the thesaurus which production place has been identified based on library sources by using a descriptive-analytical method and a comparative approach to the similar cases in various museums around the world. In studies conducted on the similar samples with respect to the common time of their making, the study considered the most similarities in potteries; at the end of the research and following the studies, it was concluded that based on library research, as well as the similar examples in museums, production time and places of the pottery objects can be estimated and the uncertainties surrounding some of the museum objects may be considerably clarified. Four pottery objects from statistical population belong to the Nishapur pottery center, one belongs to Turkey, another object to Iraq, one object possibly belongs to Kerman pottery center, and three objects belong to pottery centers in Sultan Abad, Ray and Mashhad.

Keywords: Islamic Pottery, Sultan Abad, Ray, Thesaurus of Naranjestan of Qavamin Shiraz, Nishapur, Mashhad.